

תורת המשפטים של הרמב"ם

נדחקתי לנושא אותו אביא השבוע לפניכם בעקבות אמירה ששמעתי לפני זמן. יהודי שומר תורה ומצוות, וככפי שניווכח כזה שאיננו עם-הארץ מוחלט, עמד במדרחוב בירושלים והכריז שחילול שבת חמור יותר מרצח. והוסיף: ראו הוזהרתם. לשאלותיהם של כמה עוברים ושבים, הוא הסביר את עמדתו. כדי שתבינו את עמדתו, מבקש אני שכל אחד מכם יזכר במה שאמר בוידוי יום הכיפורים על העבירות. שם נזכר שיש ארבעה סוגי מיתות בית דין: סקילה, שריפה, הרג (מיתה בסייף) וחנק. המסורת סידרה אותם לפי חומרתם. והנה העונש על חילול שבת (סקילה) חמור יותר מאשר העונש על רצח (סייף). לוגיקה פשוטה ומופלאה: מחומרת העונשים לומדים אנו מיידית על חומרת המעשים! התזה הוכחה!

האומנם ההיסק הזה תקף? כדי לענות, הבה ונלמד – בעקבות הרמב"ם - סוגיה בה ההגות וההלכה נושקים זה את זה. הרמב"ם עסק בסוגייה זו בשלושה מקומות בספרי היסוד שלו, אותם אני מרשה לעצמי לכנות שלוש "תחנות" בהם ניתן לראות צמיחה בעמדתו של הרמב"ם. התחנה הראשונה מצויה בפירוש המשנה: (אבות ב, א): "והוי זהיר במצוה קלה כמצוה חמורה, שאין אתה יודע מתן שכרן של מצוות". אך הרמב"ם מבחין שם בין מצוות 'עשה' ומצוות 'לא תעשה', ומסביר שאי-הקביעה של שכר מצוות חלה רק על מצוות עשה, ולפיכך, עלינו להתייחס לכל מצוות העשה כאילו הם באותה הרמה. אולם לא כך האיסורים: "מן העונשין ידענו את כל מצות 'לא תעשה' מה מהן אסורו חמור ומה מהן למטה מזה... ומן הדירוג הזה נדע חומר העבירה וקלותה". הרמב"ם עוד לא שיער מה מצפה לנו במדרחוב.

התחנה השנייה מצויה במשנה תורה, בהלכות תשובה (ג, ב). אמנם כן, יש עבירות קלות וחמורות, אך זה רק ממד אחד שלהם. ו"שיקול [חומרתם] זה אינו לפי מנין הזכיות והעונות, אלא לפי גודלם [=חשיבותם] יש זכות שהיא כנגד כמה עונות שנאמר "יַעַן נִמְצָא בּוֹ דָּבָר טוֹב [אֶל ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּבֵית יִרְבְּעָם]" (מל"א יד, יג) ויש עון שהוא כנגד כמה זכיות שנאמר "וְחֻטָּא אֶחָד יִאָּבֵד טוֹבָה הַרְבֵּה" (קהלת ט, יח) ואין שוקלין אלא בדעתו של א-ל דעות והוא היודע..."

ועתה לקטע השלישי, במורה נבוכים (ח"ג מא). ב'הקדמה' המובלעת בדיון בכלל השישי של טעמי המצוות (ח"ג, מא), מפתח הרמב"ם תיאוריה משפטית הבאה להסביר את משמעות העונשים. וכך הוא כותב בלשונו הקדוש:

הקדמה. דע שגודל העונש וחזוק צערו או קטנותו וקלות סבלו, יהיה בבחינת ארבעה דברים.

הראשון - גודל החטא, שהפעולות שיבוא מהם הפסד [=נזק] גדול - ענשם גדול, והמעשים שימצא מעט [=שיגרמו מעט נזק] - מעט מן העונש עם מעוט המצאו מספיק במניעתו.

והשני - רוב המצאו, שהדבר שהוא נמצא יותר [=חטא שהוא נפוץ] - ראוי שימנע בעונש חזק, אמנם מה שימצא מעט [=חטא שאיננו נפוץ] - מעט מן העונש עם מעוט המצאו מספיק במניעתו.

והשלישי - רוב ההסתה בדבר, שהענין שהאדם נסת בו יותר, להיות התאוה מביאה אליו מאד, או לרב ההרגל, או שיש בהנחתו צער גדול - בידוע שלא ימנע ממנו אלא על יראת דבר גדול.

והרביעי - קלות עשות המעשה ההוא בהסתה ובהעלם בענין שלא ירגיש בו זולתו - כי מניעת זאת אי אפשר אלא ביראת עונש גדול וחזק.

נבנתה כאן מערכת משפט מיוחדת. חומרתם של המעשים מקבלת עכשיו פרספקטיבה חדשה. המטרה בענישה היא שינוי החברה לטובה ולא ההענשה לשמה, אף אם העונש צודק. מסקנה: חומרת העונשים אינה תמיד פרופורציונלית לחומרת העבירות, אלא לסכנת השפעתן על החברה. זאת עמדתו של הרמב"ם, אך עדיין, עלינו לחפש "חבר" לו, ונביא אותו מקצה אחר של הספרות ההגותית היהודית. כוונתי לספר שהייתי רוצה להציג אותו בקרוב לפניכם והוא 'ספר חסידים' (במהדורה השניה שלו) הקובע: "דע לך כי לא לפי חומר הפורענות תוכל לידע מצות עונשן ושכרן". "ספר חסידים" מצא בוחן אחר נכון יותר: אם נעמוד בפני דילמה בו מתנגשים שני איסורים, מאיזה מהם עלינו להימנע? חיים או שבת? הקריטריון אותו מציג ספר חסידים הוא העובדה שפיקוח נפש דוחה שבת, וזו הוכחה ברורה ביותר שלמרות חומרת חילול השבת, גרימת מוות שלילית יותר. וספר החסידים מסכם בעמ' 262 (ס' 1046) ואומר: "אין להשוות המצוות לפי העונש שלהם!"

אך נחזור אל הרמב"ם ונשאל אותו במפורש על הדילמה שהועלתה במדרחוב, הפעם בנוסח אחר. הוא ענה לנו על כך ביד החזקה (הלכות רוצח ושמירת נפש, פרק ד, ט). שם דן הוא באפשרות להעניש אדם על פשע שביצע אפילו כאשר לא כל התנאים המשפטיים התקיימו. והוא סובר שבמקרה של רוצח הדבר אפשרי, אך לא כך בעבירות אחרות, וזאת אפילו כאשר ה"ראויים" בשלטון, ולכאורה ההלכה היתה מאפשרת זאת. בפסיקתו זו, הוא מסתמך על מעשה אחאב ונבות וכותב: "צא ולמד מאחאב עובד עבודה זרה, שהרי נאמר בו (מל"א כא, כה): 'רק לא יהיה קֶאֱחָאָב', וכשנסדרו עונותיו וזכיותיו לפני א-להי הרוחות לא נמצא עון שחייבו כליוה ולא היה שם דבר אחר ששקול כנגדו אלא דמי נבות שני (יח, כ) 'וַיֵּצֵא הָרוּחַ וַיַּעֲמֵד לְפָנַי ה'' ונאמר לה 'תִּתְּפֹתָהּ וְגַם תִּוְּכָל'. והרב"ם פוסק: "שאע"פ שיש עונות חמורין משפיכות דמים אין בהן השחתת ישובו של עולם כשפיכות דמים, אפילו עבודה זרה. ואין צריך לומר עריות או חילול

שבת, אינן כשפיכות דמים. שְׁאֵלוּ העונות הן מעֲבִירות שבין אדם להקב"ה, אבל שפיכות דמים מעבירות שבינו לבין חבירו, וכל מי שיש בידו עון זה הרי הוא רשע גמור, ואין כל המצוות שעשה כל ימיו שקולין כנגד עוון זה, ולא יצילו אותו מן הדין".